

5. Ergoghin D.E. "Tax Administration Development Program" [ER]: Access mode: ank.kz/doc/Ergozhin.doc
6. Aitkhodzina G.S. Tax Audits as Forms of Tax Control. Bulletin of Omsk University. Series "Economics." 2020. - No. 3. - P. 145–149.
7. Skala V.I. Types of Audits in the Republic of Kazakhstan. Tax Audits. <http://www.asiko.kz/upload/sections/s5ru/a.pdf>
8. Statistical Bulletin of the Ministry of Finance. [ER]. Access mode: <http://www.minfin.kz>

FTAXA 06.81.30

Л.А.Темирбекова, Д.Д. Сагинтаева
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., sagintaeva03@inbox.ru

НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Кәсіпорын үшін негізгі құралдардың пайдалану тиімділігі маңызды. Негізгі құралдарды тиімді пайдалану әрбір кәсіпорынның өндірістік процестерінің тиімділігін арттырады, бұл өз кезегінде өнімділікті жоғарылатады және өндірістік қуаттылықты толық пайдалануға мүмкіндік береді. Тиімді пайдалану негізгі құралдардың жөндеу және техникалық қызмет көрсету шығындарын азайтады, құралдардың тозуын баяулатады, және олардың қызмет ету мерзімін ұзартады. Бұл кәсіпорынның жалпы шығындарын төмендетеді. Негізгі құралдарды тиімді пайдалану кәсіпорынның рентабельділігін арттырады. Жоғары өнімділік пен төмен шығындар таза пайда мөлшерін көбейтеді, бұл өз кезегінде кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Осы себептерге байланысты негізгі құралдарды тиімді пайдалану кәсіпорынның жалпы табыстылығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Негізгі құралдар ұзақ мерзімді активтер екендігі барлығымызға мәлім, олар ұйымның өндірістік, сауда және басқа да қызмет түрлерінде пайдаланылады. Оларға ғимараттар, машиналар, жабдықтар, көлік құралдары, жер және т.б. жатады. Кәсіпорынның қалыпты өндірістік-шаруашылық қызметін қамтамасыз ету үшін негізгі құралдар қажет. Әрбір өндіріс бойынша олардың саны еңбек құралдарын тиімді пайдалану өндірісін ұйымдастырудың және басқарудың прогрессивті нысандарын есепке алумен олардың жоспарлық тапсырмалары мен анықталады. Кәсіпорынның өндірістік шаруашылық қызметіне бірнеше жыл бойы қызмет көрсететін басқа мүліктің бағасы мен еңбек құралдарының бағасы экономикалық ұғымды «негізгі құралды» құрайды. Ұзақ пайдалану процесінде негізгі құралдардың құрамы өзгереді: олар кәсіпорынға келіп түседі және пайдалануға беріледі, пайдалану процесінде тозады, жөндеу жолымен қалпына келтіріледі, кәсіпорын ішіне өтеді, ескіру немесе одан әрі пайдаланудың мақсатсыздығы нәтижесінде шығарылып тасталады, сондай-ақ басқа кәсіпорындарға беру. Барлық аталған өзгерістер бухгалтерлік есепте көрініс табады. Негізгі құралдар компанияның материалдық-техникалық базасының негізі болып табылады және олардың тиімді пайдаланылуы өндірістің тиімділігіне тікелей әсер етеді.

Негізгі құралдарды зерттеу барысында туындайтын проблемаларды шешудің бірнеше жолдарын ұсынғым келеді:

- Негізгі құралдардың тозуын баяулату үшін жүйелі түрде жоспарлы техникалық қызмет көрсету кестесін енгізу және орындау. Моральдық ескірген негізгі құралдарды жанарту және жана, заманауи технологиялар мен құралдарды енгізу.
- Негізгі құралдарды тиімді пайдалану үшін ұзақ мерзімді жоспарлау және болжау әдістерін қолдану. Нарықтық сұранысты болжау және құралдарды тиімді пайдалану үшін аналитикалық құралдар мен модельдерді қолдану.
- Негізгі құралдардың тозуын бақылау үшін арнайы бағдарламалық қамтамасыз етуді қолдану. Негізгі құралдардың пайдалану мерзімін ұлғайту үшін алдын-ала қызмет көрсету және жөндеу жұмыстарын жүргізу.

Бұл шешімдер негізгі құралдарды тиімді басқаруға, олардың өнімділігін арттыруға және кәсіпорынның жалпы табыстылығын қамтамасыз етуге көмектеседі деп ойлаймын.

Негізгі құралдар ұзақ уақыттық кезеңі ішінде шаруашылық қызмет процесінде бола отырып, бірте-бірте тозады. Физикалық тозу негізгі құралдарды пайдалану және сыртқы факторлардың әсер

ету нәтижесі болып саналады. Моральдық тозу соның нәтижесінде активтер ғылым мен техниканың қазіргі даму талаптарына сәйкес келмеу нәтижесіндегі процесті білдіреді.

Негізгі құралдарды моральды тоздыратын факторлар:

- Кәсіпорынның жабдықтары мен жабдықтардың жаңаруы (ескі машиналарды жаңа, неғұрлым өнімділеуіне ауыстыру);

- Технологиялық процестің жетілуі (жаңа технология кезінде қолданыстағы машиналар мен жабдықтарды пайдалану мүмкін емес);

- Шығарылған өнім номенклатурасының жаңаруы мен өзгеруі (бұл орайда ескі машиналар мен жабдықтар жаңа өнім шығаруға жарамсыз);

- Тауар өндіруге арналған машиналар мен жабдықтардың санын азайтуға субъектіден талап ететін, кейбір тауалар сұраныстың азаюы;

- Жұмыс күшінің, білікті қызметкерлердің еңбекпен қамтылуындағы, өндірістің географиялық орналасуындағы өзгерістер. Олар өндіріс көлемін, пайдаланылатын машиналар мен жабдықтардың санын азайтуға талап етуі мүмкін;

- Өнеркәсіптің өңдеуші салаларындағы шикізат құрамының жиынтығындағы өзгеріс, өнімнің жекелеген түрлерін өндіру қажеттілігі. Бұлар өнеркәсіптің өндіруші салаларындағы өндіріс көлемінің қысқаруына әкеп соқтыруы мүмкін. Моральды тозудың нәтижесінде физикалық тозу басталғанға дейін негізгі құрал объектілерін жаңасына, неғұрлым үнемдісіне ауыстырады. Моральды тозуды болдырмас үшін негізгі құрал объектілерін қайта құрады және жаңғыртады. Мұражай және қылқалам құндылықтарынан кітаптардан, фундаментальді кітапханалардан, фильмдер қорынан, сәулет пен өнердің ескерткіші болып табылатын үйлер мен ғимараттардан басқа негізгі құралдардың барлығы моральды тозуға бейім болады.

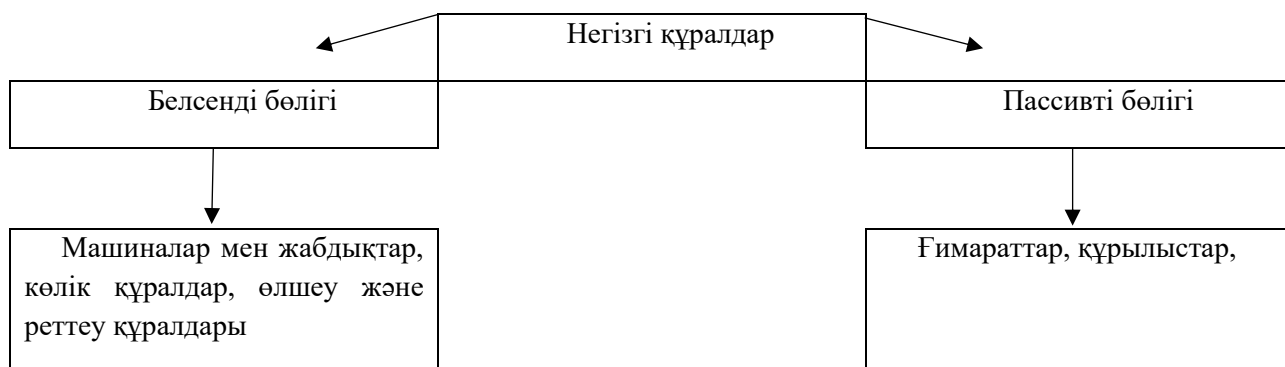
Амортизация қызмет мерзімі ішінде активтің амортизацияланатын құнын жүйелі бөлу түрінде тозудың құнмен көрсетілуі, басқалай айтсақ, есептелген амортизация сомасы белгілі бір кезең ішінде пайдаланған немесе тұтынған негізгі құралдардың құнын көрсетеді. Амортизацияланатын құн пайдалы қызмет мерзімі аяқталғаннан кейін сыныққа, қалдықтарға айналатын қосалқы бөлшектердің болжаланатын құны ретінде негізгі құралдардың түсуі кезінде анықталатын бастапқы құн мен жою құны арасындағы айырманы білдіреді. Амортизациялық жарналар (аударымдар) әрбір есепті кезең үшін өнімдердің тауарлардың, жұмыстар мен қызметтердің элементі және шығысы ретінде танылады. Амортизациялық аударымдар амортизация нормалары бойынша жасалынады. Амортизация нормасы амортизациялық аударымдардың жылдық сомасының негізгі құралдардың жылдық орташа құнына қатынасы.

Негізгі құралдарға амортизация (тозуын) есептеудің басты мақсаты олардың құнын өтеу көзін таба білуден тұрады. Бұл көз амортизацияны шығыстарға, шығындарға қосу есебінен жасалады. Амортизациялық жарналардың сомасын көбейту немесе азайту шығыстарды бұрмалауға алып келеді, мұнан жиынтық жылдық кірістің көлемін, кірістерді бұрмалау орын алады, демек, салық салудағы дәлсіздіктерге әкеліп соғады. Негізгі құралдарды пайдалану тиімділігін сипаттайтын негізгі көрсеткіш-қор өнімділігі. Қор қайтарымын есептеу кезінде негізгі құралдардың құнына консервациядағы, сондай-ақ басқа ұйымдарға жалға берілген негізгі құралдарды есепке алмағанда меншікті де, жалға алынған да қаражат енгізіледі. Қор қайтарымын есептеу негізгі құралдардың бастапқы құны бойынша да, қалдық құны бойынша да жүргізілуі мүмкін. Алайда, экономикалық көрсеткіш ретінде қор қайтарымы есептеу базасына қарамастан бірқатар кемшіліктерге ие. Оларды экономикалық қызмет процесінде және экономикалық талдауда ескеру қажет. Бұл көрсеткішті уақыт бойынша өлшеу мүмкін емес, өйткені өндірілген өнімнің жылдық көлемі негізгі құралдардың құнымен салыстырылады, олардың жеке элементтері әр түрлі қызмет ету мерзіміне ие, жалпы жағдайда жылдық уақыт кезеңінен асады. Жұмыс істеген бүкіл кезең ішіндегі амортизациялық жарналардың жалпы мөлшері амортизацияланатын құнға немесе бастапқы және тарату құндары арасындағы айырмаға теңестірілуі тиіс.

Негізгі құралдарының жалпы құнындағы белсенді бөлігінің үлесінің мөлшері негізгі құралдарының тиімді пайдалануының белсенді бөлігі өнім өндіру процесінде тікелей жұмыс істейтіндігін сипаттайды (сурет1).

Негізгі құралдарды зерттеу барысында туындайтын негізгі проблемалар болады. Негізгі құралдарға қатысты мәліметтер толық емес немесе жеткіліксіз болуы мүмкін. Бұл тиімділікті дәл бағалауды қиындатады. Негізгі құралдардың нарықтық құнын анықтау қиын, әсіресе сирек кездесетін немесе арнайы құралдар үшін. Негізгі құралдардың дұрыс жұмыс істеуі үшін жүйелі түрде техникалық

қызмет көрсету қажет. Жөндеу жұмыстарының уақытылы және сапалы орындалмауы құралдардың тиімділігін төмендетеді. Негізгі құралдарды тиімді басқару стратегияларының болмауы немесе жеткіліксіздігі. Негізгі құралдардың тиімділігін арттыру үшін нақты жоспарлар мен әдістердің болмауы. Бұл проблемалар негізгі құралдарды зерттеу және басқару барысында ескеріліп, тиісті шаралар қолдану арқылы шешілуі қажет деп ойлаймын.

Сурет 1. Негізгі құралдардың белсенді және пассивті бөлігі

Ескерту – авторлық дереккөздерге сүйене отырып құрастырған[4]

Мұндай детальдік тексеру резервтердің көрінуін негізгі қордың қолдану маңыздылығының оптималдық негізділігінде қажет. Активтік және пассивтік құрамының ара қатынасына үлкен қызығушылық тудырады, кәсіпорынның қор сиымдылығы, қор рентабельділігі мен қаржылық жағдайының күшті және жұмысшы машиналарының оптималды. 1-кестеден көрсетілгендей, есепті кезеңдегі негізгі құралдардың құрылымы мен негізінде шынайы кірістердің болғанын айтады (кесте 1).

Банктер мен басқада инвесторлар кәсіпорын негізгі құралдарын зерттегенде оның жағдайына, оның техникалық деңгейіне, өндіріштігіне, экономикалық және моральдік тозуына көп назар аударады.

1 кесте.

Негізгі құралдардың негізі, қозғалысы мен құрлымы

Негізгі құралдар тобы	Жыл басындағы		1 жылда түсті		1 жылда шықты		Жыл соңындағы	
	Млн.тг	Үл.сал %	Млн.тг	Үл.сал %	Млн.тг	Үл.сал%	Млн.тг	Үл.с %
Өндірістік негізгі құралдар	13200	91,0	2500	92,6	900	64,3	14800	93,7
Өндірістік емес негізгі құралдары	1300	9,0	200	7,4	500	35,7	1000	6,3
Барлық негізгі құралдар	14500	100,0	2700	100,0	1400	100,0	15800	100,0

Ескерту – авторлық дереккөздерге сүйене отырып құрастырған[3]

Бұл үшін келесі көрсеткішпен есептеледі:

Жаңару коэффициенті (К жаңару), жаңа құралдардың жалпы бағасының жыл соңындағысын анықтайды:

$$K \text{ жаңару} = \frac{\text{Негізгі құралдардың түскен бағасы}}{\text{Жыл соңындағы негізгі қорлардың бағасы}} = 2700/15800 = 0,17$$

Негізгі құралдардың жаңару уақыты (Т жаңару):

$$T \text{ жаңару} = \frac{\text{Негізгі құралдардың кезең басындағы бағасы}}{\text{Негізгі құралдардың түскен бағасы}} = 14500/2700 = 5,4 \text{ жыл}$$

Негізгі құралдардың шығу коэффициенті (К шығу):

$$K \text{ шығу} = \frac{\text{Негізгі құралдардың шыққан бағасы}}{\text{Негізгі құралдардың кезең басындағы бағасы}} = 1400/14500 = 0,097$$

Өсім коэффициенті (К өсім):

$$K \text{ өсім} = \frac{\text{Негізгі құралдардың өсім бағасы}}{\text{Олардың бас кезіндегі бағасы}} = 2700-1400/14500 = 0,09$$

Есепті қорытындылай келе, негізгі құралдар 2%-ы жаңадан түскенін байқаймыз. Сонымен қоса, жаңадан түскен негізгі құралдар 5,4 жыл уақытында түскен. Кәсіпорынның негізгі құралдары 9,7% -ы есептен шыққан. Негізгі құралдардың өсімі 9%-ға тең болды.

Негізгі құралдарды жаңарту және жою коэффициенттері негізгі құралдардың тиімді басқару және пайдалануға қажеттілікті көрсетеді. Бұл коэффициенттер кәсіпорынның негізгі құралдарының жаңартылуы мен тозу деңгейін бағалауға мүмкіндік береді, сонымен қатар активтердің жағдайын және олардың пайдалану тиімділігін анықтауға көмектеседі.

Жаңарту коэффициенті негізгі құралдардың жаңартылу деңгейін көрсетеді, яғни қаншалықты жиі компания өзінің негізгі құралдарын жаңартады немесе жаңа құралдарды сатып алады.

- Жаңарту коэффициенті жоғары болған жағдайда, кәсіпорын өзінің негізгі құралдарын жиі жаңартып отырады, бұл өндірістік процестердің тиімділігін арттыруға көмектеседі. Жаңа құралдар мен технологиялар еңбек өнімділігін жоғарылатып, шығындарды азайтуға мүмкіндік береді. Жаңарту коэффициенті компанияның жаңа технологиялар мен инновацияларға бейімделу деңгейін көрсетеді. Бұл кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырып, нарықтағы позициясын нығайтуға көмектеседі. Жаңа құралдарды енгізу өнім сапасын жақсартып, қызмет көрсету деңгейін арттырады. Бұл клиенттердің қанағаттануын қамтамасыз етеді және олардың сенімін нығайтады. Жаңарту коэффициентін есептеу қаржылық ресурстарды тиімді бөлуге мүмкіндік береді. Бұл болашақтағы инвестициялық қажеттіліктерді дұрыс жоспарлауға және ұзақ мерзімді стратегияларды құруға көмектеседі.

- Шығару немесе жою коэффициенті негізгі құралдардың қаншалықты жиі есептен шығарылатынын немесе жойылатынын көрсетеді. Шығару коэффициенті жоғары болған жағдайда, ескірген және тиімсіз құралдарды тезірек ауыстыру мүмкіндігі артады. Бұл негізгі құралдардың жалпы тиімділігін арттырып, олардың толық пайдаланылуына ықпал етеді. Ескірген құралдарды шығару олардың техникалық қызмет көрсету және жөндеу шығындарын азайтады. Бұл шығындарды тиімді басқаруға және қаржылық ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді. Шығару коэффициентін есептеу негізгі құралдардың нақты жағдайын анықтап, олардың тозу дәрежесін бағалауға көмектеседі. Бұл қаржылық есептіліктің дұрыстығын қамтамасыз етіп, компанияның активтері туралы нақты ақпарат береді. Шығару коэффициентін есептеу кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге көмектеседі. Бұл компанияның активтерінің дұрыс есепке алынуын және олардың нақты құнын көрсетуді қамтамасыз етеді.

Негізгі құралдарды жаңарту және жою коэффициенттері кәсіпорынның негізгі құралдардың тиімді басқару және пайдалану үшін маңызды құралдар болып табылады. Бұл коэффициенттер негізгі құралдардың жаңартылу және тозу деңгейін бағалауға мүмкіндік береді, сонымен қатар олардың тиімділігін арттыруға бағытталған шешімдерді қабылдауға көмектеседі. Нәтижесінде, кәсіпорынның өндірістік процестері оңтайландырылады, шығындары азаяды, ал қаржылық тұрақтылығы қамтамасыз етіледі.

Негізгі құралдар өндіріс процесін және кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Бұл қаражатты тиімді басқару және пайдалану компанияның бәсекеге қабілеттілігі мен кірістілігіне тікелей әсер етеді. Бұл мақалада мен қазіргі жағдайда негізгі құралдарды пайдалану тиімділігін арттыру перспективаларын қарастырдым. Негізгі құралдардың пайдалану тиімділігінің перспективаларына төмендігілерді жатқыздым:

- Өндірістік процестерді цифрландыру және автоматтандыру негізгі құралдарды пайдалану тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Заманауи технологиялар мен жабдықтарға инвестиция салу келесі жақсартуларға әкелуі мүмкін. Өндіріс жылдамдығы мен дәлдігін арттыру, ақау үлесін және еңбек шығындарын азайту. Жабдықтың жай-күйіне тұрақты мониторингті қамтамасыз ету және оның тозуын болжау, бұл техникалық қызмет көрсету мен жөндеуді уақтылы жүргізуге мүмкіндік береді. Әр түрлі пайдалану сценарийлерін модельдеу және өндірістік процестерді оңтайландыру үшін өндірістік объектілердің цифрлық егіздерін құру.

- Амортизация әдістері мен мерзімдерін дұрыс таңдау негізгі құралдардың тозуын дәлірек көрсетуге және кәсіпорынға салық жүктемесін азайтуға мүмкіндік береді. Жеделдетілген амортизацияны пайдалану негізгі құралдар паркін жаңартуға және жаңа технологияларды енгізуге ынталандыруы мүмкін. Күн және жел қондырғылары сияқты жаңартылатын энергия көздеріне инвестициялар дәстүрлі энергия көздеріне тәуелділікті азайтуға және энергиямен жабдықтаудың тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

- Техникалық қызмет көрсету және заманауи негізгі құралдарды тиімді пайдалану жоғары білікті қызметкерлерді қажет етеді. Қызметкерлерді оқытуға, олардың біліктілігін арттыруға және жаңа технологиялармен танысуға инвестициялар жабдықты тиімдірек пайдалануға ықпал етеді.

- Активтерді басқару жүйелерін енгізу негізгі құралдарды пайдалануды тиімді жоспарлауға және бақылауға мүмкіндік береді. Бұл жүйелер техникалық қызмет көрсету кестелерін оңтайландыруға, тозуды болжауға және жабдықты ауыстыруды жоспарлауға көмектеседі. Тұрақты бақылауды, өнімділікті талдауды және стратегиялық жоспарлауды қамтитын негізгі құралдарды басқарудың кешенді тәсілін қолдану оларды пайдалануды жақсартуға және қызмет ету мерзімін ұзартуға мүмкіндік береді.

Негізгі құралдарды тиімді пайдалану кез-келген кәсіпорын үшін сәттіліктің маңызды факторы болып табылады. Инновацияларды енгізу, амортизациялық саясатты оңтайландыру, энергия тиімділігін арттыру, персоналды оқыту және активтерді басқаруды жетілдіру – бұл кәсіпорынның өнімділігі мен қаржылық тұрақтылығын едәуір жақсартатын перспективалық бағыттар болып табылады. Қазіргі бәсекелестік пен жылдам технологиялық прогресс жағдайында тиімділіктің ағымдағы деңгейін сақтап қана қоймай, негізгі құралдарды пайдалануды жақсарту үшін үнемі жаңа мүмкіндіктер іздеу маңызды деп ойлаймын.

Қорытындылай келе, негізгі құралдардың пайдалану тиімділігі кәсіпорынның жалпы өндірістік және қаржылық көрсеткіштеріне айтарлықтай әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Негізгі құралдарды тиімді басқару арқылы кәсіпорын бірнеше маңызды артықшылықтарға қол жеткізе алады. Негізгі құралдарды тиімді пайдалану кәсіпорынның өндірістік қуатын толық пайдалануға мүмкіндік береді, бұл өнімділікті арттырып, өндіріс көлемін ұлғайтады. Жаңартылған және жақсы күйде ұсталатын құралдар өндірістік процестердің үздіксіз және тиімді болуын қамтамасыз етеді. Құралдарды тиімді пайдалану және уақтылы техникалық қызмет көрсету олардың тозуын баяулатады, бұл күтпеген жөндеу шығындарын азайтады және жалпы эксплуатациялық шығындарды төмендетеді. Сонымен қатар, құралдардың қызмет ету мерзімі ұзарады, бұл да шығындарды азайтуға ықпал етеді. Өндірістік процестерді цифрландыру және автоматтандыру негізгі құралдарды пайдалану тиімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді. Техникалық қызмет көрсету және заманауи негізгі құралдарды тиімді пайдалану жоғары білікті қызметкерлерді қажет етеді. Қызметкерлерді оқытуға, олардың біліктілігін арттыруға және жаңа технологиялармен танысуға инвестициялар жабдықты тиімдірек пайдалануға ықпал етеді деп ойлаймын.

Әдебиеттер тізімі

1 Ковалева А.М. Финансы фирмы. Учебник для вузов/Ковалева А.М., Лапуста М.Г., Скамай Л.Г., 2019 г.

2 <https://stat.gov.kz/>

3 Концепция контролинга: управленческий учет, система отчетности, бюджетирование. пер. с нем., 2021 – 268

4 Джонстон Д.Ж.(2018). Экономическая теория. М., Статистика

5 Енюков И.С., Мешалкин Л.Д., (2019). Прикладная статистика. Основы моделирования и первичная обработка данных М., Финансы и статистика.

ҒТАХА 06.81.45

Темирбекова Л.А., Ниетуллаева Ғ.Н.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті

Қазақстан, Қарағанды, adiya77@mail.ru

РЕНТАБЕЛЬДІЛІК – КӘСІПОРЫННЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ КӨРСЕТКІШІ

Кәсіпорындар қызметінің нәтижелері абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштер бойынша бағаланады. Қызметтің негізгі көрсеткіштерінің бірі - рентабельділік. Қазіргі заманғы коммерциялық кәсіпорындардың жұмыс істеуінің негізгі мақсаты рентабельділікті қамтамасыз ету болып табылады, бұған олардың өндірістік, қаржылық, коммерциялық қызметін жүзеге асыру нәтижесінде қол жеткізіледі, өйткені пайда шаруашылық жүргізуші субъектінің әлеуетін жаңартуға және жаңғыртуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, пайда табу үшін қаржы ресурстары еңбек заттары мен құралдарын